

Van Boterzande tot Wevelswaele

Archeologische gegevens van verdronken dorpen in West-Zeeuws-Vlaanderen

96 **Robert M.
van Dierendonck**

De vondstmeldingen in 1992 en het in de jaren daarna uitgevoerde archeologische vervolgonderzoek van de door erosie blootgelegde buitendijkse resten van het verdronken dorp Valkenisse aan de huidige zuidoever van de Westerschelde bij Waarde hebben de aandacht voor dit in Zeeland al langer bekende fenomeen nieuw leven ingeblazen.¹ Van oudsher was er vooral belangstelling voor de resten van verdronken nederzettingen die zich in de buitengedijkte verdronken landen bevonden, waaronder ook Zeelands enige verdronken stad Reimerswaal; resten van dergelijke nederzettingen in het binnendijkse kwamen immers nauwelijks aan het licht vóór 1953, omdat het landschap niet onderhevig was aan grootschalige ingrepen.² Nieuwlande in het verdronken land van Zuid-Beveland was in 1926 het eerste verdronken dorp waar wetenschappelijk onderzoek werd uitgevoerd door middel van het opmeten van de fundamenten van de kerk.³ Mede door de voorbereidingen van de herdenking in 2003 van de Watersnood van 1 februari 1953 kwam de aandacht voor de verdronken dorpen in een stroomversnelling. De interesse bleef niet meer beperkt tot die van professionele en amateur-archeologen; ook diverse publicisten en politiek en bestuurlijk Zeeland, onder aanvoering van de Commissaris van de Koningin, deelden in het enthousiasme.

De teloorgang van verdronken dorpen is niet alleen terug te voeren op de werking van de natuurlijke elementen. Daarbij speelden ook waterstaatkundige en politieke factoren een meestal belangrijke rol: slecht onderhoud van dijken en oorlogshandelingen schiepen bijvoorbeeld de voorwaarden voor het verwoestende effect van stormvloed. Archeologisch onderzoek kan directe fysieke gegevens leveren over aspecten van waterstaatkundige aard, maar tot nu toe is daar nauwelijks onderzoek naar gedaan, te meer omdat het onderzoek naar verdronken dorpen nog in de kinderschoenen staat. De verwachting is echter dat waterstaatkundige en andere historisch-geografische informatie uit historische bronnen in de nabije toekomst meer richting kan geven in de archeologische vraagstelling bij onderzoek van verdronken dorpen.

In onderstaande bijdrage wordt een overzicht gegeven van de archeologische resten van verdronken dorpen in West-Zeeuws-Vlaanderen, een gebied dat tijdens de Sint-Elisabethsvloed van 1404 zwaar werd getroffen. Gezien het beperkte aantal archeologische gegevens in relatie tot deze vloed komen ook dorpen aan bod die ten prooi vielen aan andere stormvloed en waarvan materiële resten bekend zijn.

Twee projecten: ‘Verdronken Dorpen, ‘geinundeert en wegh-gespoelt’ en ‘Verdwenen Cultuurlandschappen in het grensgebied van Vlaanderen en Nederland’

1 Van Heeringen, ‘Archeologische kroniek Zeeland 1992’, aldaar 210; Kuipers, *Verdronken land*; Kuipers, ‘Valkenisse. Onderzoek en bescherming van een verdronken dorp’.

2 Van Dierendonck en Kuipers, ‘Omgaan met verdronken dorpen’, 62-63.

3 Van Dierendonck en Kuipers, ‘Omgaan met verdronken dorpen’, 76.

Bij het provinciale bestuur van Zeeland heeft de hernieuwde belangstelling geleid tot het verlenen van een opdracht aan de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (SCEZ) voor het opzetten van een project over verdronken dorpen in Zeeland. Een door de SCEZ opgesteld projectplan ‘Verdronken Dorpen, ‘geinundeert

en wegh-gespoelt”, is door de Provincie Zeeland in 2002 goedgekeurd en zal in 2006 afgerond worden met de onthulling van een monument voor de verdronken dorpen. De eerste ferme stappen in de uitvoering van het project zijn reeds gezet, hetgeen onder andere geresulteerd heeft in het verschijnen van een publiksboek in 2004,⁴ de organisatie van een symposium in samenwerking met het VNC-project waarvan de presentaties in dit nummer zijn opgenomen en de realisatie van drie tentoonstellingen in 2005.

De basis voor alle projectactiviteiten wordt natuurlijk gevormd door de kennis waarover we op dit moment beschikken aangaande de verdronken dorpen in Zeeland. Onderzoek bij de SCEZ heeft niet alleen recentelijk geleid tot publicaties over het onderwerp,⁵ maar ook uitgewezen dat nog een enorme hoeveelheid kennis ontbreekt, en dat verder onderzoek uitermate noodzakelijk is. In het kader van het project is dan ook onderzoek en documentatie van nieuwe gegevens voorzien. Voorzien is eveneens dat dit onderzoek het langst lopende onderdeel zal vormen van het project, en dat het de tijdsduur van het eigenlijke project vele malen zal overschrijden. In feite zal het uit te voeren onderzoek op dit gebied als een permanent doorlopend project van de SCEZ beschouwd worden. Doel van het onderzoek is het verzamelen en vastleggen van alle mogelijke gegevens van verdronken dorpen in Zeeland uit historische bronnen en archeologisch onderzoek om te komen tot een op het onderwerp gerichte database. Dit gegevensbestand kan aanleiding geven tot verder en meer diepgaand wetenschappelijk onderzoek, wetenschappelijke en populaire publicaties en daarnaast uitbreiding en aanvulling van de bestaande instrumenten voor archeologisch beleid van gemeenten, provincie en het Rijk, zoals de Archeologische Monumenten Kaart. Het nieuwe onderzoek zal vooral gericht zijn op het verzamelen van meer informatie over verdronken dorpen, onder andere met betrekking tot hun ligging en omvang en de aard en waarde van de aanwezige sporen.

In het kader van het project wordt voor verdronken dorpen sinds enige tijd de volgende globale definitie gehanteerd: “Verdronken dorpen zijn kerkdorpen die als gevolg van vloed zijn verwoest en/of verlaten”.⁶ Al bij de start van het VNC-project ‘Verdwenen Cultuurlandschappen in het grensgebied van Vlaanderen en Nederland’ – de projecten startten vrijwel gelijktijdig – was bekend dat zich in het Nederlandse deel van het beoogde studiegebied resten zouden bevinden van dorpen die aan bovenstaande definitie voldoen. Het was dan ook aannemelijk dat zowel het historische als het archeologische onderzoek in de macroregio en in geselecteerde testregio’s nieuwe gegevens aan het licht zou brengen ten aanzien van dit onderzoeksthema.

Verdronken nederzettingen: locatie onbekend

De actuele kennis leert dat het huidige grondgebied van West-Zeeuws-Vlaanderen tussen de voormalige zeearmen de Braakman en het Zwin de resten van tenminste veertien verdronken kerkdorpen en stadjes herbergt (afbeelding 1). Voor de kust tussen Cadzand en Breskens hebben op voormalige en verdwenen eilanden, in de huidige monding van de Westerschelde eens zeven dorpen gelegen, te weten Oostende, Westende, Reimersdorpe, Waterdunen, Avenkerke, Schoneveld en Sint-Lambert-Wulpen (afbeelding 1, 109 t/m 115). Van deze laatste zijn archeologische resten noch de exacte locatie bekend en de verwachting is dat deze gegevens wel nooit aan het licht zullen komen. Maar ook van een groot deel van de eerstgenoemde cluster is de exacte locatie (nog) niet bekend.

Vóór de Sint-Elisabethsvloed van 1404 zijn enkele dorpen, zonder vastgestelde positie en archeologische resten, al ten prooi gevallen aan de stormvloed in 1375/1376. Hierbij ontstond de Zuudzee waarvan de huidige Braakman, de in 1952 afgedamde zeearm, het laatste restant is. De dorpen die verdwenen, zijn Coudekerke (ten oosten van de Braakman),⁷ Wevelswaele,⁸ De Piet,⁹ Boterzande,¹⁰ Oostmanskerke en Schoneveld (afbeelding 1, resp. 90, 94, 95, 96, 100 en 114).¹¹ De kerk van Oostmanskerke heeft de stormvloed blijkbaar nog doorstaan en is pas in 1391 afgebroken.¹² De Sint-Elisabethsvloed van 1404 heeft archeologisch gezien nog geen duidelijk zichtbare

4 Kuipers, *Sluimerend in slik*.

5 Kuipers en Van Dierendonck, ‘Zeeuwse verdronken dorpen en hun monument’; Kuipers en Van Dierendonck, ‘Monument voor Zeeuwse verdronken dorpen’; Kuipers, *Sluimerend in slik*; Van Dierendonck e.a., ‘Littekens’; Van Dierendonck, ‘Verdronken dorpen in Zeeland (2)’.

6 Van Dierendonck e.a., ‘Littekens’, 133.

7 De Bruin e.a., *Encyclopedie van Zeeland*, II, 200.

8 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 163; De Bruin e.a., *Encyclopedie van Zeeland*, III, 321.

9 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 168; De Bruin e.a., *Encyclopedie van Zeeland*, II, 505.

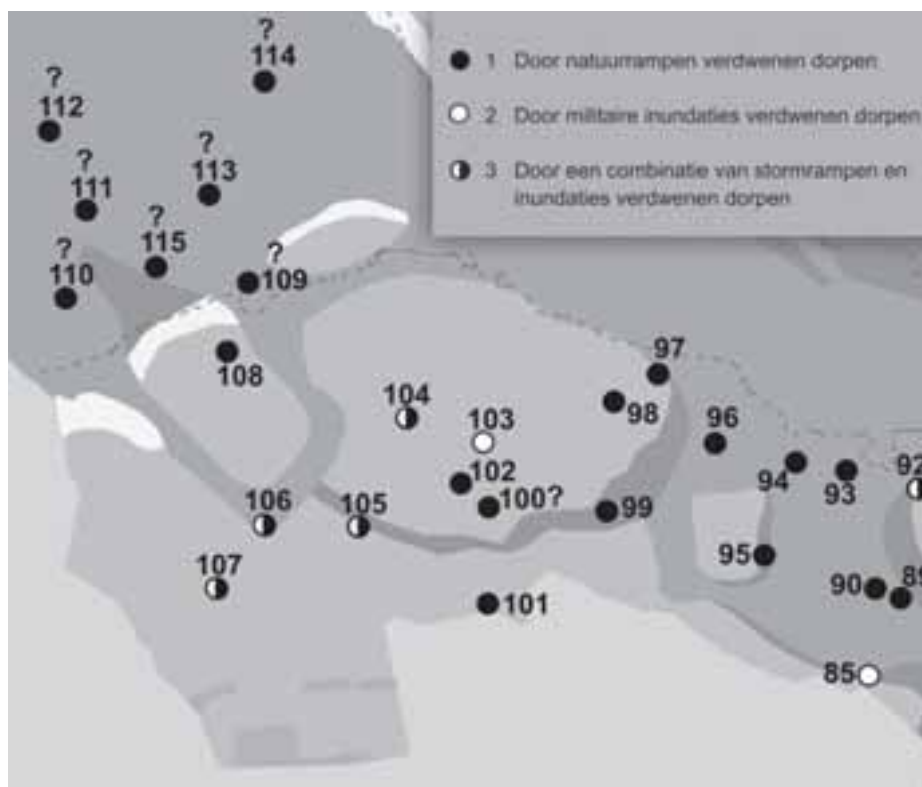
10 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 163; De Bruin e.a., *Encyclopedie van Zeeland*, I, 199.

11 De Bruin e.a., *Encyclopedie van Zeeland*, III, 42.

12 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 181. Deze (vermoedelijk oudste) rekening (van Oostmanskerke) zal binnenkort worden uitgegeven door E. Thoen en N. Vanslebrouck; Rijksarchief Gent, Sint-Pietersabdij, I, inv. nr. 1510, f. 27 r-32 r.

Afb. 1. West Zeeuws-Vlaanderen op de overzichtskaart van de Verdrongen Dorpen in Zeeland. De kaart is te beschouwen als een werkkaart; stand onderzoek juni 2005. De ondergrond van de kaart is een paleogeografische kaart van Zeeland in het jaar 1573, gebaseerd op de kaart van Christiaan Sgroten. Bij de verdrongen dorpen is tussen haakjes de best bekende momenten van verwoesting of verlaten aangegeven (bron: SCEZ/L.C.J. Goldschmitz-Wielinga/ Provincie Zeeland).

- 85 Moerkerke (eind 15de, begin 16de eeuw)
 89 Hertinghe (1488)
 90 Coudekerke (1375/1376)
 92 Vreemdijske (Vroondijk) (1488 storm en inund., 1601 storm)
 93 Pakinghe (Sint Laureinskerke) (1214/eind 14de eeuw)
 94 Wevelswaale (1375/1376)
 95 De Piet (Ter Piete, Pieta, Pieten) (1375/1376)
 96 Boterzande (1375/1376)
 97 Hughevliet (1404)
 98 Gaternesse (1570)
 99 Oud-IJzendijke (1404)
 100 Oostmanskerke (1375/1376, 1391)
 101 St. Nicolaas in Vaerne of Langaardenburg (1375/1376)
 102 Oostmanskapelle (1404, 1583/1585)
 103 Oud-Schoondijke (1583/1585)
 104 Nieuwerkerke (1570 en 1583)
 105 Sint Catharina (Sint Cathelijne) (1375/1376, 1404, 1477 en 1583)
 106 Coxyde of Beniardskerke (1583)
 107 Hannekenswerve (storm en mil. inund., voor 1660)
 108 Oud-Nieuwvliet (1530; na midden 16de eeuw?)
 109 Oostende (voor 1516)
 110 Westende (voor 1516)
 111 Reimersdorpe (Remboudsdorpe) (voor 1516)
 112 Waterdunen (voor 1516)
 113 Avenkerke (voor 1516)
 114 Schoneveld (1375/1376)
 115 Sint Lambert-Wulpen (1516)

98

sporen opgeleverd, alleen historische gegevens van enkele verdrongen stadjes zijn bekend: met name Hughevliet (afbeelding 1, 97) is zeker in 1404 definitief aan zijn einde gekomen.¹³ Ook nog onbekend is de ligging van Oud-IJzendijke (afbeelding 1, 99) dat vrijwel zeker in 1404 als functionerende stad ophield te bestaan.¹⁴ Over de exacte ligging van Gaternesse (afbeelding 1, 98), dat in de Allerheiligenvloed van 1570 zijn einde vond, tasten we eveneens nog steeds in het duister.¹⁵

Kerken en kerkhoven

Van de overige acht dorpen tussen Braakman en Zwin die door toedoen van het water gesneefd zijn, weten we dat archeologische resten overgebleven zijn: Sint-Nicolaas in Vaerne of Langaardenburg, Oostmanskapelle, Vulendike of Schoondijke, Nieuwerkerke, Sint-Catharina of Sint-Cathelijne, Coxyde of Beniardskerke, Hannekenswerve en Oud-Nieuwvliet (afbeelding 1, 101 t/m 108). In zeven van de acht genoemde dorpen zijn inmiddels ook werkelijk archeologische resten aangetoond door middel van opgraving, proefonderzoek, veldkartering en boringen. Alleen van Vulendike of Schoondijke zijn de resten nog niet met zekerheid gelokaliseerd. Gericht historisch en archeologisch onderzoek in dit verband is volop aan de gang in het kader van het VNC-project.¹⁶ Met uitzondering van het laatstgenoemde dorp en Oostmanskapelle zijn de terreinen waarin archeologische resten zijn aangetroffen opgenomen op de Archeologische Monumenten Kaart van Zeeland, met de status "Terrein van hoge archeologische waarde".

Opmerkelijk, maar tegelijkertijd ook goed verklaarbaar is het feit dat voorlopig bijna alle waargenomen archeologische resten bestaan uit overblijfselen van kerken en kerkhoven. Kerken vormden, zeker in de vroege nederzettingen, een van de weinige, zo niet de enige, in (bak)steen opgetrokken zwaar gefundeerde gebouwen, lagen centraal en vaak op het hoogste gedeelte van een nederzetting, en waren om die reden het best bestand tegen de invloed van water. Bovendien zal de doorwerking van hun centrale en religieuze karakter en de functie van de bijbehorende dodenakker een rol hebben gespeeld in een langduriger streven naar instandhouding. Vooral deze laatste fenomenen zijn ook in andere gebieden herkenbaar bij verlaten nederzettingen.¹⁷ De

13 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 201; De Bruin e.a., *Encyclopedie van Zeeland*, II, 74.

14 De laatste stadsrekening dateert uit het jaar 1403, zie: De Kruijff, 'IJzendijke en de linie van de Oranjepolder', 190; Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 201.

15 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, II, 210; De Bruin e.a., *Encyclopedie van Zeeland*, I, 437.

16 Onderzoek door A. Lehouck en N. Vanslebrouck. De door hen verstrekte mededelingen zullen uitgebreider beschreven en beargumenteerd worden in beider dissertaties in het kader van het VNC-project.

archeologische gegevens van de dorpen zullen hieronder in het kort gepresenteerd worden in chronologische volgorde van hun teloorgaan.

Sint-Nicolaas in Vaerne of Langaardenburg (afbeelding 1, 101)

In 1229 werd op een afstand van circa zevenhonderd meter ten noordwesten van de in 1144 door de Sint-Pietersabdij van Gent gestichte proosdij Elmare een kerk gesticht gewijd aan Sint-Nicolaas. Vanaf 1252 wordt dit veenontginningsdorp Sint-Nicolaas in Vaerne,¹⁸ waarin waarschijnlijk horigen en *hospites* van de proosdij woonden, ook wel vermeld onder de naam Langaardenburg. Dit vanwege het feit dat in dit dorp schepenen uit Aardenburg waren aangesteld voor rechtspraak volgens het recht van laatstgenoemde stad. Bij de stormvloed van 1375/1376 is dit dorp vrijwel zeker verwoest. In latere bronnen wordt alleen nog maar gerefereerd aan het dorp als verdronken. De proosdij Elmare is door dezelfde vloed ook onherstelbaar beschadigd. Latere bronnen beschrijven de ontmanteling ervan: al in 1377 werd de molen afgebroken en herbouwd bij het hof Russchevliet; in 1390 volgde afbraak van de kapel van de proosdij en werd het bruikbare bouw materiaal verscheept naar Russchevliet.¹⁹

In 1553 werd, na herinpoldering van het gebied in 1502, een nieuw Sint-Nicolaas in Vaerne gesticht, de latere parochie Waterland-Oudeman in de omgeving van de locatie van Elmare. De positie van de oudste kern van dit herstichte dorp is niet bekend, maar ligt mogelijk dichterbij in de buurt van het huidige Waterland-Oudeman in Oost-Vlaanderen.

De archeologische resten van het oude Sint-Nicolaas in Vaerne zijn in 1972 gelokaliseerd.²⁰ De overblijfselen bestaan uit fundamenten van de kerk; ook restanten van het kerkhof zouden in het reliëfrijke terrein nog aanwezig zijn. Archeologisch onderzoek heeft hier verder niet plaatsgevonden.

Oud-Nieuwvliet (afbeelding 1, 108)

Het oude Nieuwvliet werd als kerkdorp gesticht door Jan Adornes, een koopman uit Brugge, bij de inpoldering van de Sint-Janspolder in 1527.²¹ Drie jaar later al werd het dorp verwoest bij de Sint-Felixvloed maar door dezelfde Adornis bij herdijking van de polder in 1533 weer hersteld.²² Vermoedelijk is het dorp in de Tachtigjarige Oorlog ten prooi gevallen aan plundering en brandstichting door soldaten uit Brugge.²³ Na afdamming van het Zwarte Gat in 1602 en inpoldering van de Grote Sint-Annapolder ontstond op een andere locatie het huidige Nieuwvliet. Het oude Nieuwvliet is gesitueerd aan de Kapelleweg, 2,2 kilometer ten westen van het huidige dorp. Vanwege voorgenomen bouwwerkzaamheden is op 8 juni 1996, in samenwerking met de Werkgroep Amateur-Archeologen West Zeeuwsch-Vlaanderen, door het toenmalige Provinciaal Depot voor Bodemvondsten een booronderzoek uitgevoerd.²⁴ Dit vond plaats op de vermoedelijke locatie van de voormalige Sint-Pieterskerk (in de volksmond wordt Nieuwvliet nog steeds als 'Sinte Pier' aangeduid). In bijna alle boringen werden archeologische indicatoren aangetroffen. In twee boringen stiet men op ondoordringbaar puin of muurwerk, vermoedelijk resten van fundamenten van de kerk. De afstand tussen deze beide funderingsresten bedraagt ongeveer twaalf meter. Naast menselijke botresten in diverse boringen werden bij de aanleg van de bouwput ten zuidwesten van de fundamenten vier complete skeletbegrovingen waargenomen en gedocumenteerd. Verder onderzoek is niet uitgevoerd en het terrein is nu deels bebouwd met een kattenpension.

Oostmanskapelle (afbeelding 1, 102)

Van zeer recente datum is het vastleggen van de locatie van het verdronken Oostmanskapelle. Dit dorp, dat bestaan heeft van rond het jaar 1400 tot 1583/1585,

17 Theuws, Verhoeven en Van Regteren Altena, 'Medieval Settlement at Dommelen. Parts I and II', 233; Theuws, 'Middelieuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350', 97-216, 101-104.

18 Gottschalk, *Historische geografie westelijke Zeeuws-Vlaanderen*, I, 209.

19 Gottschalk, *Historische geografie westelijke Zeeuws-Vlaanderen*, I, 173 respectievelijk 181.

20 Zeeuws Archeologisch Archief (ZAA) Middelburg, objectcode 54A/5N; Archeologisch Informatie Systeem ARCHIS, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, waarnemingsnummer 20923.

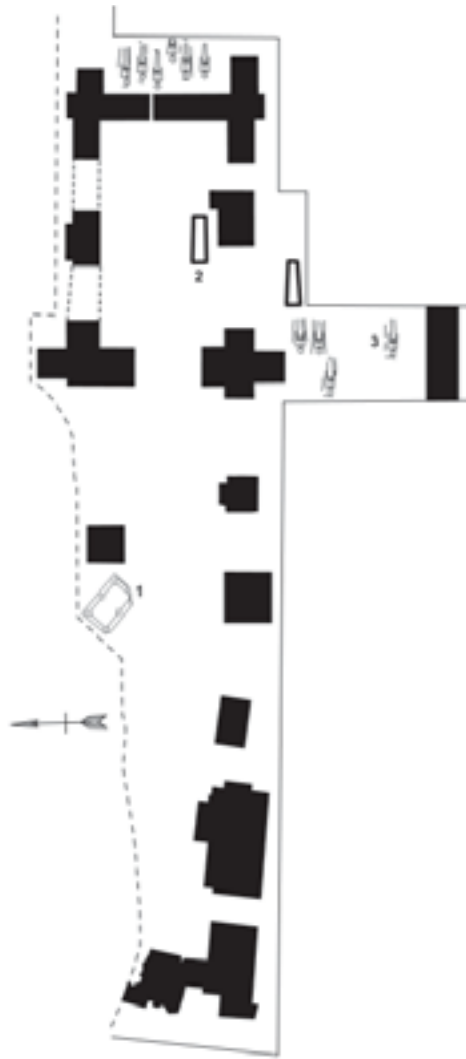
21 Gottschalk, *Historische geografie westelijke Zeeuws-Vlaanderen*, III, 142.

22 Gottschalk, *Historische geografie westelijke Zeeuws-Vlaanderen*, III, 176.

23 Archeologisch & Historisch verslag over boringen (ongepubliceerd rapport van de Stichting Werkgroep Amateur-Archeologen West Zeeuwsch-Vlaanderen, Nieuwvliet 1996), 4, ZAA, buffer 48C, 4.

24 Archeologisch & Historisch verslag over boringen (zie de vorige noot), ZAA, buffer 48C, 1-3, boorpuntenkaart en doorsnede van de boringen.

Afb. 2. Plattegrond van de opgegraven resten van de kerk van Nieuwerkerke. Het muurwerk is in zwart aangegeven, spaarbogen met fijne stippelijjn. Schaal 1:200. Legenda: 1. grafsteen; 2. grafkelder; 3. lijkbegraving (tekening: L.C.J. Goldschmitz-Wielinga/R. de Nennie).

is de opvolger van het in 1375/1376 beschadigde Oostmanskerke. De kapel werd gebouwd met de *spolia* (overgebleven resten) van de kerk van Oostmanskerke.²⁵ In de Sint-Elisabethsvloed van 1404 is dit dorp voor de eerste maal verdronken. Ergens in het derde kwart van de vijftiende eeuw verschijnt het dorp opnieuw in de bronnen tot de militaire inundaties van 1583/1585 het dorp definitief van de kaart vegen.²⁶ Op basis van Gottschalk had de heemkundige en amateur-archeoloog Jan van Hinte, ook correspondent van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, in 1965 de positie bepaald. De locatie werd op de Archeologische Monumenten Kaart van Zeeland opgenomen als een terrein van archeologische betekenis, waarnaar nog nader onderzoek moest worden uitgevoerd. In het kader van het project 'Waardering van Terreinen van Archeologische Betekenis', dat door de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland in opdracht van de provincie Zeeland uitgevoerd wordt, werden in 2004 in het op de kaart staande terrein in enkele boringen wel resten van een oud dijklichaam geconstateerd, maar geen archeologische nederzettingen indicatoren. In het kader van het VNC-project daarentegen werden op grond van een nieuwe interpretatie van

historische, cartografische en hoogtelijngegevens door A. Lehouck tegelijkertijd boringen gezet op een locatie juist ten noordoosten van het andere terrein. Hier werden in de boringen wel aanwijzingen aangetroffen voor de aanwezigheid van de nederzetting Oostmanskapelle.²⁷ Een voormalige eigenaar gaf naderhand de belangrijke informatie dat tijdens het gebruik van het perceel door hem een grote hoeveelheid bakstenen kloostermoppen waren aangetroffen en verzameld. De resten van Oostmanskapelle worden nu met een nieuwe positie opgenomen op de Archeologische Monumenten Kaart, maar de afweging met betrekking tot de waardering is nog niet afgerond.

Nieuwerkerke (afbeelding 1, 104)

Met de stichting van een nieuwe kerk in 1197 is dit kerkdorp ontstaan.²⁸ De parochie lag ten zuiden van een oost-west verlopende geul. Vanaf de dertiende eeuw is de plaats ook bekend als Groda-Oost. Het dorp had door zijn ligging vaak last van stormvloed. Nieuwerkerke liep grote schade op door de Allerheiligenvloed van 1570. Maar nog grotere schade werd veroorzaakt door militaire inundaties in 1583, toen het gebied door de eigen bevolking onder water werd gezet om een Spaanse bezetting te voorkomen. In 1604 liet Maurits van Oranje met verdere inundatie het doek voor Nieuwerkerke vallen. Het dorp verdween deels in de zich verbredende watergang.

De aanleg van een natuurvriendelijke oever aan de zuidzijde van de Nieuwerkerksche

25 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 181.

26 Mededeling A. Lehouck en N. Vanslebrouck.

27 Mededeling A. Lehouck.

28 De eerste vermelding betreft Nova Ecclesia, de Latijnse benaming voor Nieuwe Kerk; zie verder Van Dierendonck en Kuipers, 'Omgaan met verdronken dorpen', 81-83.

Kreek, 2,5 kilometer ten zuidoosten van het huidige Groede, was de aanleiding tot de ontdekking van de resten van een deel van de kerk van Nieuwerkerke in 1995. Na melding van amateur-archeologen werd door het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten een noodonderzoek uitgevoerd.²⁹ Het onderzoek bracht aan het licht dat de oudste resten behoren tot een laat-dertiende of vroeg-veertiende-eeuwse, in baksteen uitgevoerde kleine kerk met een rechthoekig gesloten koor (afbeelding 2). In de vijftiende eeuw werd de kerk aanzienlijk vergroot tot een kruisvormige kerk en voorzien van een toren. De lange zijmuren zijn gebouwd met spaarbogen, waarvan de funderingspoeren en de aanzetten nog aangetroffen werden. De totale lengte van de kerk is ruim vijfenveertig meter, de toren heeft een omvang van elf bij elf meter. Het muurwerk van de toren en de noordzijde van de kerk zijn omgevallen en weggezaakt in de kreekoever. De resten van de toren liggen daardoor niet meer in hun oorspronkelijke oost-westoriëntatie.

In het middenschip werd een grote grafsteen met rijke randversiering en inscriptie aangetroffen (afbeelding 2, 1). Op grond van de inscriptie dateert de steen voor de zoon van ene Jan de Coster, wiens voornaam onbekend is, uit 1471. Binnen de kerk werden resten van twee gemetselde grafkelders vastgelegd (afbeelding 2, 2). Daarnaast werden zowel binnen als buiten de kerk de resten van tien lijkbegrovingen zonder kist gedocumenteerd (afbeelding 2, 3).

Om de resten van de kerk ter plaatse te behouden zijn beschermingsmaatregelen genomen bij de verdere inrichting.

Coxyde (afbeelding 1, 106)

Coxyde of Coxie, gelegen drie kilometer ten zuidwesten van Oostburg, is in de bronnen ook bekend als Beniardskerke, de naam van de parochie, die in 1280 voor het eerst wordt vermeld.³⁰ In de Sint-Elisabethsvloed van 1404 brak de dijk tussen Coxyde en Slepeldamme. Pas in 1410 werd het ontstane stroomgat gedicht en de schade hersteld. Ook in 1477 is het dorp overstroomd door een stormvloed en nog eens door de Allerheiligenvloed van 1570.³¹ De al eerder genoemde inundatie van 1583 was fataal voor het dorp.³²

In een onderzoek met ongeveer vijftig boringen op de vermoedelijke locatie van het dorp werden resten van de kerk van Coxyde aangetoond door Jan van Hinte in maart 1965.³³ Naar zijn mening werd daarbij de zuidwestelijke hoek van de kerk, voorzien van steunberen, aangetoond op dieptes vanaf veertig centimeter onder het maaiveld. Verder onderzoek heeft helaas niet plaatsgevonden, hoewel dit zeker noodzakelijk was bij de – gedeeltelijk illegale – aanleg van een groot complex varkensstallen aan de Diomedeweg in 1994. Bij die aanleg zijn toen wel fundamenten waargenomen. Vermoedelijk zijn de archeologische sporen aangetast, maar zijn nog resten in de bodem aanwezig. De archeologische waarden spelen nog steeds mede een rol in een lang voortslappend proces tussen de eigenaar en de gemeente Sluis.

Sint-Catharina (afbeelding 1, 105)

Ook van het door inundatie in 1583 definitief verdrongen Sint-Catharina of Sint-Cathelijne zijn resten teruggevonden van de kerk.³⁴ De parochie wordt een eerste maal genoemd in 1243 en de vroegste kerk dateert vermoedelijk uit het eerste kwart van de dertiende eeuw. In de stormvloed van 1375/1376 werd het dorp verwoest. Rond 1400 vond de herbouw van de kerk plaats. Het dorp werd vervolgens ook getroffen door de Sint-Elisabethsvloed van 1404 en nogmaals door een stormvloed in 1477. Het noordoostelijke kwart van het verdrongen dorp werd in 1604 overbouwd en doorsneden door de verdedigingswerken van de naar het voormalige dorp genoemde Cathalijneschans.

De resten van de kerk van Sint-Catharina werden bij toeval gevonden bij het verleggen van een weg in 1962, anderhalve kilometer ten zuidoosten van Oostburg. In het profiel van een nieuw gegraven sloot zijn, wederom door Jan van Hinte,

29 Vreenegeer, 'Een verlaten dorp en een verdrongen kerk aan de Nieuwerkerksche kreek'.

30 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeewes-Vlaanderen*, I, 68.

31 De Bruin e.a., *Encyclopedie van Zeeland*, I, 303.

32 Gottschalk, *Historische geografie Zeewes-Vlaanderen*, II, 219-221.

33 Verslag en tekening van J. van Hinte, 25 april 1965, ZAA Middelburg, 53F/12N.

34 Van Hinte, 'Rapport betreffende de verdwenen kerk bij Sint Catharina'.

Afb. 3. Een gedeelte van het hooggelegen terrein Oud-Kerkhof, ten oosten van Schoondijke. Opname vanuit het westen. Nog niet duidelijk is of het hier gaat om een opgehoogd burchtterrein, in de bronnen bekend als Vulenburch, of het kerkterrein van Oud-Schoondijke (foto: Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland).

stukken fundering, ophogingslagen, resten van dakbedekking en begravingen aangetroffen. De ophogingslagen, waarvan een profiel werd getekend, tonen aan dat de kerk op een terpachtige verhoging stond die meermalen is opgehoogd. De resten van het opgehoogde kerkhof zijn in diverse profielen van nieuw aangelegde sloten in de omgeving van de kerk geconstateerd. Verscheidene complete skeletten kwamen te voorschijn, maar deze konden niet geborgen worden voor onderzoek. De opgetekende funderingsresten, met een dikte van een meter, zijn vrijwel zeker afkomstig van de noordwestelijke hoek van de noordbeuk van de driebeukige kerk.³⁵ De fundering van baksteen is geplaatst op het dekzand, waarvoor in de funderingssleuven het daarboven gelegen

vee geheel werd uitgegraven tot een diepte van circa drie meter onder het huidige maaiveld. Onder het bouw materiaal bevond zich ook Doornikse kalksteen, leisteen die mogelijk was geïmporteerd uit Engeland, geglazuurde vloertegels en dakpannen.

Van de kerk zijn zeker nog resten in de bodem aanwezig, onder andere van het koor. Recentelijk is nog vernomen dat de huidige gebruiker van het akkerland regelmatig muurresten van het dorp omhoogploegt en deze dan vervolgens van de akker verwijdert. Dat betekent dat dit archeologische monument steeds verder aangetast wordt en in kwaliteit achteruitgaat.

Oud-Schoondijke (afbeelding 1, 103)

De omgeving van het huidige Schoondijke heeft door recent historisch en archeologisch onderzoek, zowel vanuit het VNC-project als onder invloed van voorgenomen ruimtelijke ontwikkelingen, veel gegevens opgeleverd betreffende de duiding van aldaar bekende archeologische locaties. Er is echter nog geen duidelijkheid ten aanzien van de exacte lokalisering van het verdronken Oud-Schoondijke.

Op achthonderd meter ten oosten van het huidige dorp Schoondijke bevindt zich een terrein dat opvalt door zijn afwijkende hoogte. Het steekt circa anderhalve meter uit boven het vlakke land van de omgeving (afbeelding 3). De plaats is bekend onder de naam Oud Kerkhof. In negentiende-eeuwse bronnen wordt in de directe omgeving van deze plek gemeld dat “vele fondamente van huizen, grafkelders enz. opgegraven geworden zijn”.³⁶ Op de huidige Archeologische Monumenten Kaart staat deze locatie omschreven als een kerkhof op een terpachtige verhoging zijnde de locatie van Vulendike of Schoondijke. Hierbij werd aangenomen dat het voor het eerst in 1150 en voor het laatst in 1214 genoemde Vulendike en het in het midden van de dertiende eeuw vermelde Sconendike dezelfde nederzetting en parochie betreffen.³⁷ Hoewel dit niet zeker is, wordt dit in de literatuur toch algemeen aanvaard. Het middeleeuwse Schoondijke moet verdronken zijn in de militaire inundaties van 1583/1584.

Kort geleden uitgevoerd historisch onderzoek, aangevuld met booronderzoek van het VNC-project in samenwerking met Alterra Wageningen, wierp heel even een ander licht op de duiding van deze terpachtige verhevenheid. Aangenomen werd dat deze geïdentificeerd kon worden als de in de ommeloper van 1550/1551 van de Oude Yevenewatering vermelde “hooghen wal ghenaeemt Vulenburch”.³⁸ Het booronderzoek wijst inderdaad op een verhoogd bewoningsareaal, waarin ondoordringbaar puin van waarschijnlijk muurwerk en fundamenten werd geconstateerd. Rondom de verhoging zijn overblijfselen van een gracht aangetroffen en ook resten die wijzen op de aanwezigheid van een begraafplaats.

³⁵ Tekening van J. van Hinte, 10 december 1962, ZAA Middelburg, 54A/6N.

³⁶ Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, X, 249.

³⁷ De Flou, *Woordenboek der toponymie*, XVI, 893; De vroegst bekende vermelding van de naam Schoondijke is 1248: mededeling N. Vanslebrouck.

³⁸ Mededeling A. Lehouck; mededeling N. Vanslebrouck: Ommeloper Oude Yevenewatering, f. 133 v, Archief van het Waterschap van het Vrije van Sluis (AWVS), Generale Prins Willem-polder (GPW), inv. nr. 678.

Afb. 4. Een gedeelte van het zuidprofiel van proefsleuf 3 van het onderzoek Schoondijkje-Einsteinstraat. Het bovenste deel van het overstromingspakket van na 1583 is nu opgenomen in de bouwvoor, het onderste deel ervan (tussen de stippellijnen) is nog intact en afgezet boven de cultuurlaag met de muurrest (foto: ADC ArcheoProjecten, Amersfoort).

De onderzoekers karakteriseerden de locatie dan ook voorlopig als een opgehoogd burchterrein. Inmiddels is weer twijfel gerezen over deze laatste hypothese en voorlopig moet de identificatie van het Oud Kerkhof met Oud-Schoondijkje dan wel Vulenburch nog open blijven. Er is goede hoop dat verder onderzoek in het kader van het VNC-project tot een definitieve conclusie zal leiden omtrent de positionering van Oud-Schoondijkje.³⁹

Een tweede mogelijke vindplaats van de resten van Oud-Schoondijkje was reeds bekend door de bodemkartering van Ova in de jaren vijftig van de twintigste eeuw.⁴⁰ Archeologisch onderzoek ten behoeve van de planvorming voor de uitbreiding van bedrijventerrein Technopark aan de noordoostzijde van het huidige Schoondijkje door adviesbureau RAAP bevestigde in het voorjaar van 2004 de aanwezigheid van een omvangrijke vindplaats met laat- en postmiddeleeuwse resten.⁴¹ In vervolg hierop werd in het najaar van 2004 door ADC Archeoprojecten een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. Hierbij werden onder een dik sedimentatiepakket delen van twee gebouwen ontdekt en afvalkuilen, perceelgreppels en verspreide puinplekken.⁴² Gezien de hoedanigheid en de omvang van de resten wordt de vindplaats geïnterpreteerd als een boerencontext, met een mogelijke relatie met Vulenburch.⁴³ Middels historisch onderzoek door het VNC-project van de eerder vermelde ommeloper van de Oude Yevenewatering is gepoogd de vindplaats te duiden en kwam men tot de conclusie dat de vindplaats vrijwel zeker een omwalde hofstede betreft.⁴⁴ Hier ligt dus het verdronken Oud-Schoondijkje niet, maar in verband met de voorgenomen ontwikkelingen zal op deze plaats toch verder archeologisch onderzoek plaatsvinden. De hier geplande opgraving zal zeker meer inzicht geven in een aspect dat nauw gerelateerd is met het onderzoek naar verdronken dorpen, namelijk de verdrinkingsfase zelf van dergelijke vindplaatsen en dorpen, waaraan vanuit geo-archeologisch oogpunt nog nauwelijks aandacht is besteed.⁴⁵ Immers in het proefsleuvenonderzoek is hier voor het eerst een nog beperkt archeologisch zicht gekregen op de invloed van overstroming door de inundaties van 1583 en later en de afzettingen die daarbij en daarna hebben plaatsgevonden (afbeelding 4).⁴⁶ Onderzoek naar overstroming, verdrinking en sedimentatie zijn als belangrijke onderzoeksvragen opgenomen in het programma van eisen voor deze opgraving.

39 Mededelingen A. Lehouck. Onderzoek uitgevoerd door A. Lehouck en J. Mulder, Alterra Wageningen.

40 De Boer en Stevens, *Technopark Schoondijkje*, 15 en 14, Figuur 2, 2.

41 De Boer en Stevens, *Technopark Schoondijkje*, 29; in het concept-rapport wordt nog vermeld dat het mogelijk gaat om de resten van het laatmiddeleeuwse Schoondijkje; in de definitieve versie is deze conclusie al weggelaten.

42 Verelst, *Schoondijkje, Einsteinstraat*.

43 Verelst, *Schoondijkje, Einsteinstraat*, 24.

44 De Boer, Lehouck en Vanslebrouck, *Technopark Schoondijkje, een laat-middeleeuwse vindplaats*, 6; mededeling N. Vanslebrouck: Ommeloper Oude Yevenewatering, f. 145 r en f. 145 v, AWVS, GPW, inv.nr. 678.

45 Alleen de dikte van de sedimentatie ("een laag klei van meer dan een meter") wordt eenmaal vermeld: Van Hinte, 'Elmare', 10.

46 Van Riessen, 'Landschappelijke context Schoondijkje', 22. Het overstromingspakket werd ook al in de boringen aangetroffen: De Boer en Stevens, *Technopark Schoondijkje*, 23.

Hannekenswerve (afbeelding 1, 107)

Het mooiste resultaat van archeologisch onderzoek in een verdronken dorp in West-Zeeuws-Vlaanderen is wel de opgraving van de kerk van Hannekenswerve, gelegen 2,1 kilometer ten oosten van Sluis. Hannekenswerve is een van de zes met naam bekende terpen in West-Zeeuws-Vlaanderen en groeide in de loop van de tijd als enige van die zes uit tot een dorp.⁴⁷ Hannekenswerve wordt voor het eerst in de bronnen genoemd in 1169. Het dorp ondervond grote schade van de stormvloed van 1421 en 1477, en de inundaties van 1583 en 1604.⁴⁸ Vanaf dat laatste moment verdween de nederzetting en in 1666 zijn er al geen zichtbare resten meer en weet men alleen nog de plek waar het dorp zich ooit bevond.

In 1964 werd de ligging van de resten van de kerk, en daarmee het dorp, ontdekt bij de aanleg van een waterleiding en een kleine proefopgraving na de vondstmelding. Nog in hetzelfde jaar is de kerk van het dorp voor het grootste gedeelte opgegraven door leden van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland onder toezicht van Jan van Hinte (afbeelding 5).⁴⁹

De vroegste vermelding in 1169 betreft de kapel van Hannekenswerve, die in dat jaar dus al bestaat. Deze kapel had zeer waarschijnlijk de vorm van een rechthoekig eenbeukig zaalkerkje en vormde de kern van de latere kerk met zijn uitbreidingen (afbeelding 5, 1).⁵⁰ Dit zaalkerkje is gefundeerd op uit Vlaanderen aangevoerde Paniseliaanse kiezelzandsteen en vermoedelijk is in het muurwerk hergebruikt gemaakt van tufsteen en Romeinse baksteen uit de Romeinse versterking van Aardenburg. Nog in het laatste kwart van de twaalfde eeuw werd de zaalkerk opgenomen in een Romaanse kruiskerk, als dochterkerk van de Mariakerk van Aardenburg, gebouwd van reeds genoemde kiezelzandsteen (afbeelding 5, 2).⁵¹ Deze Sint-Nicolaaskerk, de enig bekende Romaanse kerk in Zeeuws-Vlaanderen en Zeeland, had een driebeukig schip, een transept met twee kruiskapellen en een rechthoekig gesloten koor. Centraal in het transept bevond zich waarschijnlijk een achthoekige vieringtoren, zoals blijkt uit een afbeelding op een zestiende-eeuwse kaart, bewaard in Brugge.⁵² In het zuidelijk deel van het transept werd onder de eerste tegelvloer het restant van een klokvorm ontdekt, waarin de klok voor de nieuwe kerk was gegoten (afbeelding 5, 5).⁵³ In de dertiende eeuw werd de kerk wederom uitgebreid met aan- en uitbouwen, nu uitgevoerd in baksteen. Eerst werd aan de noordzijde een Mariakapel aangebouwd, daarna werd het koor verlengd naar het oosten en de Sint-Nicolaaskapel aan de zuidzijde gebouwd (afbeelding 5, 3).⁵⁴ Aan de zuidkant van het transept werd nog later een kleine aanbouw toegevoegd.

In de kerk werden nog vele resten van begravingen gevonden in de vorm van grafstenen, bakstenen grafkelders en een kistbegraving (afbeelding 5, 4). In totaal werden nog negen grafstenen, merendeels met inscripties, aangetroffen; er zijn er echter ook verloren gegaan (afbeelding 6). Alle nog aanwezige grafzerken bleken in secundaire positie te liggen.⁵⁵ De dateringen van die grafstenen variëren van 1311 tot 1563. Twee grafstenen zijn van ridders uit het begin van de veertiende eeuw, een daarvan Wouter van Heile geheten. Enkele grafstenen zijn geborgen en overgebracht naar de Sint-Baafskerk te Aardenburg, een grafsteen is onlangs gerestaureerd en bevindt zich in het Gemeentelijk Archeologisch Museum te Aardenburg.

Onder de vloeren en grafstenen werden resten van eenendertig gemetselde bakstenen grafkelders blootgelegd. Daarvan waren er negentien aan de binnenzijde voorzien van een beschildering, een niet onbekend fenomeen in zuidwest-Nederland en aangrenzend Vlaanderen.⁵⁶ Deze graven zijn voornamelijk in de veertiende eeuw te dateren. De kelders waren versierd met onder andere calvaries (kruisigingsscenes), madonna's met kind, engelen, afbeeldingen van Sint-Barbara en Sint-Catharina en verder een grote hoeveelheid kruisen in vele soorten.⁵⁷ Zowel de begravingen als de grafstenen zijn van hoger geplaatst in de toenmalige samenleving, waaronder ook een aantal priesters en religieuzen.

Buiten de muren van de kerk werden resten van het kerkhof aangetroffen; daar is verder nog geen onderzoek naar gedaan. Dat geldt ook voor een beerput die

47 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 37.

48 De Bruin e.a., *Encyclopedie van Zeeland*, II, 11.

49 Van Hinte, 'Opgraving Hannekenswerve'.

50 Dezutter, 'Enige bijzonderheden betreffende de opgravingen in de St.-Nicolaaskerk van Hannekenswerve', 139.

51 Dezutter, 'Bijzonderheden St. Nicolaaskerk', 141.

52 Dezutter, 'Voormalige St.-Nicolaaskerk van Hannekenswerve', 57, afb. 4.

53 Dezutter, 'Bijzonderheden St. Nicolaaskerk', 148.

54 Van Hinte, 'Opgraving Hannekenswerve', 52.

55 Dezutter, 'Bijzonderheden St. Nicolaaskerk', 142.

56 Dezutter, 'Bijzonderheden St. Nicolaaskerk', 142. De meest recente ontdekking van dergelijke graven in de Middeburgse voormalige Westmonsterkerk: Kuipers, 'Een postume kerk die driemaal opdook', 64-73.

57 Dezutter, *Beschilderde middeleeuwse grafkelders in Zeeuwsch-Vlaanderen*; Dezutter, 'Bijzonderheden St. Nicolaaskerk', 142-144.

tijdens de opgraving aan het licht kwam. Een volledige publicatie van de gegevens van de opgraving ontbreekt nog steeds. De funderingen van de kerk zijn na de opgraving tot iets onder het maaiveld weggebroken en enkele grafstenen zijn op de site achtergelaten. Vervolgens is het terrein opnieuw bedekt met aarde.

Coudekerke (afbeelding 1, 90)

Hoewel niet gelegen in West-Zeeuws-Vlaanderen, maar direct ten oosten van de Braakman in Oost-Zeeuws-Vlaanderen, is het opportuun melding te maken van onlangs ontdekte resten van een ander verdronken dorp, vermoedelijk Coudekerke, dat waarschijnlijk in 1375/1376 of enige tijd daarna in de golven is verdwenen. Een aantal jaren geleden, in 1999, werden door de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland na een vondstmelding in een particuliere natuurontwikkeling 1,7 kilometer ten westen van Hoek, in het talud van een grote waterpartij resten van zwaar muurwerk geconstateerd.⁵⁸ In 2004 werden in de directe omgeving daarvan, bij een archeologisch vooronderzoek door ADC Archeoprojecten in het tracé voor de verbreding van de N61, ten zuidoosten van de reeds bekende vindplaats in een aantal boringen archeologische indicatoren van laatmiddeleeuwse datum aangetroffen.⁵⁹ De geconstateerde indicatoren baksteen en houtskool bevinden zich alle in een laag die wordt afgedekt door een zandige sedimentatie, die door de onderzoekers een overstromingslaag wordt genoemd. Ook hier is vrijwel zeker eenzelfde situatie aangetroffen als hierboven beschreven bij Schoondijke, zij het dat het overstromingspakket hier vermoedelijk te relateren is aan de stormvloed van 1375/1376. Gezien de korte onderlinge afstand tussen beide vindplaatsen houden deze hoogstwaarschijnlijk verband met elkaar. Ook hier is het wachten op vervolgonderzoek met boringen en proefsleuven in de nabije toekomst.

Besluit

Op dit moment is de meeste archeologische kennis van de Zeeuwse verdronken dorpen vooral gegenereerd uit de buitendijks gelegen nederzettingen zoals Valkenisse, Nieuwlande, Oud-Rilland en Reimerswaal. Alle archeologische resten uit deze dorpen en hun omgeving zijn echter aan ons overgeleverd door het feit dat stroming en getijden de archeologische resten voor ons hebben blootgelegd. Door deze erosie is echter ook, naast een deel van de oorspronkelijk bewaard gebleven resten, vrijwel alle informatie uit de afdekkende lagen verloren gegaan. Daarmee is dus de drager van de kennis van de postdepositionele processen na de verdrinking en het verlaten van de nederzettingen verdwenen, zoals de sporen van de overstroming zelf en de afzettingen erna. Deze informatie is vrijwel zeker nog wel aanwezig op de binnendijks gelegen locaties van verdronken dorpen, maar heeft in uitgevoerde opgravingen nog nooit aandacht gekregen. Voor het komende onderzoek van Schoondijke-Einsteinstraat zijn specifiek daarop gerichte vragen opgesteld om daarmee een meerwaarde te verkrijgen. De in Schoondijke in dat opzicht nieuw verworven kennis zal in het onderzoek van Coudekerke

Afb. 5. Plattegrond van de kerk van Hannekenswerf met zijn bouwfases. Het teruggevonden muurwerk is in zwart aangegeven, met stippellijnen is de reconstructie van de plattegrond aangevuld. Schaal 1:200. Legenda: 1. Kapel, midden twaalfde eeuw; 2. Romaanse kruiskerk, laatste kwart twaalfde eeuw; 3. Uitbreidingen in baksteen, dertiende eeuw; 4. Grafkelders; 5. Klokvorm (tekening: R. de Nennie naar Van Hinte 1963-1964).

⁵⁸ ARCHIS, waarnemingsnummer 236176.

⁵⁹ M. van Riessen, *N61 Schoondijke-Hoek Inventariserend Veldonderzoek*, 15.

bij Hoek direct al kunnen worden toegepast bij het formuleren van nog verder aangescherpte vraagstellingen.

Zoals hierboven aangegeven, zijn van de Zeeuws-Vlaamse dorpen alleen archeologische resten van kerken bekend, en daarvan meestal slechts kleine delen.⁶⁰ Van de plattegronden en de vormen van de vroege dorpen in deze streek weten we helemaal niets. Dit in tegenstelling tot de twee best bekende dorpen van Zuid-Beveland, Valkenisse en Nieuwlande, die duidelijk als kerkringdorpen zijn te beschouwen. Het is te verwachten dat een dorp als Hannekenswerve, gezien zijn ontstaansgeschiedenis vermoedelijk vanuit een terp, een andere structuur zal hebben. Mogelijk zijn er ook duidelijke regionaal gebonden verschillen aan te wijzen. Daarnaast dienen zich in relatie tot het ontstaan en het verdrinken van dorpen natuurlijk ook andere vraagstellingen aan, bijvoorbeeld met betrekking tot de archeologische nalatenschap van waterbeheersing en waterstaat in de omgevingen van verdronken dorpen, zoals inzicht in de ontwikkeling van dijkenbouw, dijkherstel en ontwateringssystemen als sloten, duikers en sluizen. Ook de archeologische neerslag van calamiteiten met water, zoals dijkdoorbraken, dijkvallen, en de relatie tussen grootschalige veenwinning of moertering en het verzwakken van dijken verdienen de aandacht.

Hoewel we van de Zeeuws-Vlaamse dorpen nog maar beperkte resten kennen, durf ik op grond van de kwaliteit van de vergaarde informatie de stelling aan dat de archeologische sporen van de binnendijkse verdronken dorpen kwalitatief van een hogere waarde zullen blijken te zijn dan die van de buitendijkse. De conservering van dergelijke resten, zoals in Hannekenswerve, geeft een hoge verwachting. Om die reden is het vooral ook van belang de bescherming van dergelijke dorpen voor toekomstig wetenschappelijk onderzoek te benadrukken. Dat wil niet zeggen dat onderzoek van dergelijke dorpen daarmee tot het verleden zal behoren: de zee erodeert verder en voor de nabije toekomst zijn al de eerste onderzoeken in Schoondijke en Koudekerke gepland. En aan de horizon doemt door nieuwe ontwikkelingen reeds het volgende project op: voor de aanleg van de nieuwe zeesluis ten westen van Terneuzen zal, bij de huidige plannen, ook grensoverschrijdende financiering van de stad Gent nodig zijn voor het opgraven van het verdronken Willemskerke. Wellicht dient zich hier nu al een nieuw VNC-project aan.⁶¹

60 Zo ook Aendijcke in Oost-Zeeuws-Vlaanderen: De Kraker, 'Verdronken dorpen in Zeeland (1)'.
61 De auteur wil graag de volgende personen bedanken voor hun hulp: mevrouw L.C.J. Goldschmitz-Wielinga (Archeologische Werkgemeenschap Nederland/Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland), R. de Nennie (Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland), mevrouw N. Vanslembrouck lic. (Universiteit Gent, VNC-project), ir. G.H. de Boer (Wageningen Universiteit, VNC-project), A. Lehouck lic. (Wageningen Universiteit/Universiteit Gent, VNC-project) en dr. A.A.A. Verhoeven, ADC Archeoprojecten, Amersfoort.